

Aurora Bertrana: la imatge en el mirall¹

Marta Vallverdú-Borràs

Filòloga

IS La Llauna (Badalona)

Resum

Aurora Bertrana (Girona 1892-Berga 1974), va ser una escriptora viatgera catalana, la primera dona (1935) de la Societat Catalana de Geografia, de l'Institut d'Estudis Catalans. Durant la II República destaca com una de les intel·lectuals feministes i progressistes del país. La seva obra narrativa és diversa: la primera etapa gira al voltant dels seus viatges a l'exòtic, a la Polinèsia i al Marroc. Una altra faceta important són els seus testimonis autobiogràfics.

Però com era Aurora Bertrana realment? Què explica i què amaga en les seves *Memòries*? Comentarem la seva trajectòria biogràfica a través de la història que la pròpia Bertrana escriu sobre ella mateixa. Una vida narrada que és com una novel·la apassionant –la seva millor novel·la?–: amena, tragicòmica, amb multitud de viatges i aventures. Tanmateix, com la novel·la stendhaliana, només és una imatge en el mirall, només la part del jo que ens ha volgut revelar.

Paraules clau: exotisme, dona viatgera, memòries, narrativa catalana, feminisme.

Resumen: *Aurora Bertrana: la imagen en el espejo*

Aurora Bertrana (Girona 1892-Berga 1974), fue una escritora viajera catalana, la primera mujer (1935) de la Sociedad Geográfica del Institut d'Estudis Catalans. Durante la Segunda República destaca como una de las intelectuales feministas y progresistas del país. Su obra narrativa es diversa: la primera etapa trata sobre sus viajes al exótico, a la Polinesia y a Marruecos. Su otra faceta importante son sus viajes testimonios autobiográficos.

Pero, ¿cómo era Aurora Bertrana realmente? ¿Qué explica i qué esconde en sus *Memorias*? Comentaremos su trayectoria biográfica a través de la historia que la propia Bertrana escribe sobre sí misma. Una vida narrada que es como una novela –¿su mejor novela?–: amena, tragicómica, con multitud de viajes y aventuras. Sin embargo, como la novela stendhaliana, sólo es una imagen en el espejo, sólo la imagen del yo que nos ha querido revelar.

Paraules clau: exotismo, mujer viajera, memorias, narrativa catalana, feminismo.

1. Conferència impartida a la Societat Catalana de Geografia el 20 de desembre de 2017, en el marc de l'acte commemoratiu del 125è aniversari del naixement d'Aurora Bertrana i Salazar, primera dona associada a la SCG. Vegeu la ressenya de l'acte a: <http://scg.iec.cat/Scg9/Scg92/S92461.htm>

Abstract: Aurora Bertrana. *The image in the mirror*

Aurora Bertrana (Girona 1892-Berga 1974) was a Catalan travelling writer. She was the first woman (1935) to join the Geographic Society of the Institut d'Estudis Catalans. During the 2nd Republic, she was regarded as one of the most prominent feminist and progressive intellectuals of the country. Her narrative work is diverse: her first period is focused on her travels around exotic countries such as Polynesia and Morocco. Another important face of hers were her autobiographic accounts.

But, how was Aurora Bertrana really? What does she explain and hide in her *Memòries*? We will comment on her biographic trajectory throughout the history that she wrote about herself. A life narrated like an exciting novel –maybe her best?–: enjoyable, tragicomic, with plenty of travels and adventures. However, like the stendhalian novel, it's only an image in the mirror, only the part of herself that she wanted to reveal.

Keywords: exoticism, travelling woman, memories, Catalan narrative, feminism.

* * *

Amb tot, sovint els records són ficcions.
Siri Hustvedt

Som a les portes del 21 de desembre,² una altra data crucial en la història del nostre país. La política del procés ho ha envaït tot. Sembla que la cultura resti arraconada, i més encara el món de la literatura. Per aquest motiu voldria agrair-los que l'homenatge a Aurora Bertrana, amb motiu del 125è any del seu naixement no s'hagi ajornat. En el nostre camí cap a un país culte i d'excel·lència no podem deixar de reconèixer els seus escriptors i escriptores més destacats. Aurora Bertrana és una d'elles. Però la seva personalitat polifacètica desborda l'adscripció a les lletres, tal com demostra el fet que fos la primera dona de la Societat Catalana de Geografia de l'IEC, l'any 1935.

Avui intentaré esbossar qui era Aurora Bertrana. Comentarem la seva trajectòria biogràfica bàsicament a través de la història que la pròpia autora escriu sobre ella mateixa en les *Memòries*,³ excel·lents, en dos volums, en els quals, tanmateix, ella només explica la part del seu jo que ens ha volgut revelar. És un relat apassionant: amè, tragicòmic, amb multitud de viatges i aventures. La seva vida –la seva millor novel·la?–, és la projecció del recorregut d'un camí en un mirall, com deien Saint Real o Stendhal, un mirall però, que no ho enfoca tot. O que ho deforma.

Comencem per la data del seu naixement. Bertrana va néixer el 1892 a Girona, però a les seves *Memòries* ens amaga aquesta data simptomàticament. Ella feia veure que tenia set anys menys. Durant tota la seva vida pública va afirmar que havia nascut el 1899. L'any autèntic del seu naixement no es va descobrir

2. Aquesta conferència es va llegir el vespre abans de les eleccions del 21 de desembre de 2017, fonamentals per a l'autodeterminació de Catalunya.

3. *Memòries fins al 1935; Memòries. Del 1935 fins al retorn a Catalunya*, Barcelona: Pòrtic, 1973 i 1975.

fins 25 anys després de la seva mort. Era filla de Prudenci Bertrana, a qui ella admirava molt, i en va escriure una biografia, *Una vida*.⁴ Recordem que era un dels millors novel·listes modernistes, dels narradors a cavall del segle XIX i XX. La seva novel·la més famosa és *Josafat*, del 1906. Hi ha una empremta paterna en el tarannà de la filla: el rebuig de la civilització urbana, el gaudi per la vida natural, el tarannà inconformista i rebel.⁵ Però crec que deu també a la seva mare, Neus Salazar, que provenia d'una família de militars castellans instal·lats a Girona, i que feia de modista i de brodadora, sense que deixés mai de treballar per mantenir la família. Prudenci Bertrana era pessimista, tímid, introvertit i fatalista, patidor. Però Neus Salazar, segons la seva filla, era activa, feïnera, sociable i alegre. *La joia de viure* i l'autonomia vital que va mantenir Aurora Bertrana en bona part de la seva trajectòria, possiblement provenien de la mare, a qui va estar fortament vinculada, no del pare. Crec que va ser ella qui la va dotar d'ales. Per això, per contrast amb el seu pare Prudenci, anys després anomenaran Aurora com a *Imprudència Bertrana*.

Aurora Bertrana era la gran de quatre germans: Helena, Heribert, i Cèlia, esbossats més aviat com a pacífics i malaltissos, en contrast amb el seu autoretrat, forta de salut i amb un gran temperament. La nena Aurora era entremaliada i decidida, molt curiosa, espavilada, alegre, original, amb ganes d'aventura. Com a anècdota de la seva infància explicarem un episodi ben singular.⁶ A la finca familiar de la Rodona on estiuejaven, prop de Girona, quan tenia 8 anys, li va agafar la dèria d'explorar. Volia descobrir el mar, que no havia vist mai. Va decidir caminar i caminar seguint una riera que havia d'arribar a un riu i després al mar que tant l'atreïa. Camina que caminaràs es va anar fent de nit i esporuguida, va haver de demanar refugi en una masia, on la va trobar un treballador de la seva família en el moment que estava a punt de sopar, amb molta gana, un plat de patates, cansalada i llardons. El record fix en la memòria del plat que no es va poder arribar a menjar és una doble imatge biogràfica: de la gana que va passar en molts moments de la seva vida i de la impossibilitat de poder completar la voracitat d'exploradora insaciable. Ella hauria continuat la ruta l'endemà. I no va contemplar el mar fins uns anys després.

La nena Aurora Bertrana va ser educada de forma rigorosa, però no per estudiar una carrera, atès que a la seva època les dones no anaven a la universitat. Al matí estudiava en una escola laica i mixta i a la tarda aprenia francès amb les monges, i també brodat i costura, com volia la mare. Quines eren les seves aficions? Doncs volia viatjar pel món, i com que no ho podia fer, hi fantasiejava. Contemplava hores i hores un mapamundi que tenia penjat a la cambra, a través del qual feia viatges imaginaris a països i llocs estranys—suposo que vostès han compartit amb ella aquesta inclinació—. Però també escriure, que ho feia de menuda, i d'amagat. Perquè el pare no volia que s'encaminés

4. *Una vida*, Barcelona: Vergara, 1965.

5. Vegeu per exemple el meu article: "Aurora i Prudenci Bertrana, proximitat i llunyania", *Revista de Girona*, 1999, núm. 198, març-abril, p. 78-81.

6. "El meu primer fracàs d'exploradora", *Mem.*, I, p. 91-102.

cap a la literatura, perquè a ell les lletres li havien portat disgustos. *Josafat*, per exemple, va ser un escàndol per a la Girona conservadora i timorata. I a més, perquè per ser el director d'un diari d'idees avançades, on va publicar un article antimilitarista, el van empresonar l'any 1910 per una temporada.

El buit i el boicot que va fer la societat gironina conservadora a la família Bertrana-Salazar es va fer insuportable, i van haver de fugir. On? Doncs a Barcelona, lloc en què el novel·lista podia continuar escrivint i dirigint diaris progressistes. Allà va encaminar la seva filla cap a la música, en la interpretació del violoncel. I ella mateixa se'n concep com a professora, tot aprenent amb el mestre reputat Llongueras mentre comença ja a exercir ensenyant a infants.

No obstant això la vida familiar a ciutat tampoc no era gens fàcil, i es va capgirar en catàstrofe. La situació de la família Bertrana sempre havia estat estreta econòmicament. Prudenci Bertrana era hereu d'un hisendat carlí que havia dilapidat i endeutat la seva fortuna. A Barcelona depenien de dues fonts d'ingressos: del periodisme del pare i de la confecció de la mare. El fatalisme patern va esdevenir realitat a la ciutat: Bertrana creia que la ciutat, la civilització, és un virus que contamina i intoxica l'ésser humà. I aquesta creença es va fer realitat en els seus fills: el tercer, Heribert, va morir de tuberculosi; la segona filla Helena va contraure el tifus i també va traspasar; Cèlia, la petita, va emmalaltir de diftèria, i tot i que va sobreviure, el seu cos va restar terriblement limitat. Prudenci Bertrana es va enfonsar en una depressió culpable. Ell era el responsable de la mort dels seus fills, d'haver-los dut a la perversa Barcelona. I no li va quedar un altre remei a Aurora que comandar la supervivència econòmica de la família. Es va fer contractar per actuar en tríos musicals de senyorettes que amenitzaven de matinada els cafès del barri Xino. Tenia ja 22 anys.

A poc a poc la situació familiar es va anar estabilitzant, i Aurora Bertrana va poder albirar el seu futur individual. Amb una beca, va anar a estudiar a Suïssa, en una institució de música elitista de Jacques Dalcroze. Si aconseguia el títol de professora d'aquesta entitat selecta, s'imaginava muntant una acadèmia ben lluny: a l'Índia, a Xina o a Califòrnia. Ja amb 31 anys viatja a Suïssa i es matricula a l'Institut Dalcroze, però és més car del previst. Passa molta gana, només pot pagar-se un àpat diari. I a més, l'ambient a l'escola és desagradable. No hi ha sintonia entre mestre i alumna. A poc a poc va minvant la seva consciència a treure-s'hi el títol.

Tanmateix va continuar sobrevivint a Suïssa tocant en els hotels dels Alps, i va arribar a crear la primera *jazz band* europea formada només per dones. Va ser precisament en una d'aquestes actuacions en una ràdio que un suís, Denys Choffat, enginyer electricista, se'n va enamorar i la va perseguir, fins que ella va acceptar de casar-s'hi. Hi havia correspondència emotiva? Sembla, pel que reflecteix a les *Memòries*, que en un primer moment no ben bé. Era, abans de res, la possibilitat de començar un camí tranquil i segur. Choffat provenia d'una rànica família adinerada helvètica i ella concebia unes possibilitats de seguretat que no podia rebutjar. Es va casar el mes de maig de 1925. Tenia 33 anys, Choffat, 26 –exactament 7 anys, potser el tabú de ser més gran que el

marit explica l'origen de reduir-se l'edat públicament—. Mentrestant, ella innocentment, creu que, casant-s'hi, podria dedicar tota la vida a escriure. Deixar de passar gana, deixar de treballar per a menjar, i escriure.

Bertrana pot canviar ara la seva orientació cultural. Ha adquirit una mica de llibertat i estabilitat i li és possible associar el desfici literari. Finalment estudia a la universitat: a la facultat de lletres de Ginebra, mentre comença a plantejar-se seriosament la creació (lluny de l'ombra del seu pare). Però els somnis de seguretat econòmica al costat de Choffat es fonen com un bolado. Choffat té dificultats per aconseguir una feina estable i l'aixeta de la família helvètica ja no raja. I Bertrana no para de pensar, de fabricar possibilitats. I si busquessin una feina a l'estranger? A les colònies europees es demanaven multitud de tècnics per a diversos projectes industrials. Així la set d'aventura de Bertrana, el desig de visitar països llunyans, podria fer-se realitat. Al final, troben una oportunitat: a la Polinèsia francesa, a Tahití, es necessitava un enginyer per a construir una central elèctrica. Justa la fusta! L'11 de setembre de 1926, Bertrana s'embarca amb Choffat cap a les Illes de la Societat, on viuen durant tres anys, de 1926 a 1929.

Aquesta és l'etapa vital més plàcida i serena de la vida d'Aurora Bertrana. Durant la meua tesi doctoral,⁷ vaig poder accedir a les cartes que llavors ella escrivia al seu amic Luís Nicolau d'Olwer,⁸ intel·lectual i polític d'Acció Catalana, a qui admirava profundament i segons alguns testimonis⁹ —però que no explicita a les *Memòries*— era el seu amor inassolible. En una de les lletres li explica que viu en una illa de felicitat. No només per l'etapa de seguretat física —temps primaverals tot l'any, estabilitat econòmica— sinó també perquè va ser també un paradís sentimental —li diu, sincerament o per despit, que se sent unida emocionalment al seu marit—. Però perquè a més va ser capaç, per primera vegada, de construir-se una “habitació pròpia” com reivindicava Virginia Woolf: el sentiment d'autonomia i d'estabilitat, que fomenta la creació. I ser capaç de dedicar-se a allò que li agradava més, malgrat el seu pare. Va redactar textos i més textos sobre el que veia i sentia, i d'allí van sorgir diversos articles publicats a les revistes capdavanteres catalanes *D'Ací i d'Allà* i *Mirador*, que van constituir la base del seu primer llibre publicat, el 1930, *Paradisos oceànics*,¹⁰ un conjunt de proses de viatge sobre l'exotisme de les illes d'Oceania, que va tenir un gran èxit.

Per aquell any Monsieur Choffat i Aurora Bertrana ja havien tornat a Catalunya, tot havent-se acabat la construcció de la central elèctrica de Tahití. En total Bertrana havia estat 9 anys vivint a l'estranger. Choffat i Bertrana es van instal·lar a Montcada, perquè l'enginyer havia aconseguit una plaça a l'empresa de ciment Asland. Durant els anys trenta, Bertrana reparteix la seva trajectòria

7. *Viatges literaris a l'exòtic: Aurora Bertrana, Josep Maria de Sagarra (1918-1938)*, dir: Joaquim Molas. Facultat de Filologia, Universitat de Barcelona, 2006.

8. *Correspondència de Luís Nicolau d'Olwer*. Arxiu del Monestir de Montserrat.

9. Els seus amics i admiradors Enric Sabadell i Maria Àngels Mercader.

10. Badalona: Proa.

en diversos fronts: l'un el familiar, tornant a fer de puntal dels seus pares. La germana petita Cèlia mor llavors, i ella resta com a filla única. Els seus pares en depenen moltíssim i ella s'està tant com pot al seu costat.

No obstant això, és una etapa daurada de la seva vida, perquè actua com a dona moderna i cosmopolita en el panorama de la República. D'una banda, es dedica a difondre l'antropologia i les formes de vida i culturals polinèsies en la cultura catalana i barcelonina, amb conferències i articles, tot denunciant els costos que havia hagut de pagar la Polinèsia pel contacte amb la civilització occidental: la minva demogràfica per les malalties importades, la pèrdua de la cultura i de la llengua pròpies, la implantació d'una situació de decadència que s'arrossega fins a l'actualitat. D'altra banda, Aurora Bertrana es dedica també a escriure literatura a pleret. Publica diverses narracions sobre la Polinèsia, i fins i tot, escriu una novel·la a quatre mans amb el seu pare, que accepta finalment que la seva filla esdevingui escriptora professional.

En tercer lloc, s'aboca al feminisme: defensa que totes les dones tenen dret a ser autònomes, a tenir accés a la cultura. I per això funda el Lyceum Club, amb d'altres intel·lectuals, lloc de conferències i iniciatives per a la emancipació femenina. També a nivell polític, les dones adquireixen protagonisme. Bertrana ingressa a ERC i és presentada com a candidata a les eleccions de Corts espanyoles de 1934, on havien arribat les primeres fornades de dones al parlament de l'Estat. Un dels motius per què s'hi presenta és per tirar endavant el seu projecte de crear una universitat obrera femenina. Bertrana no va resultar elegida, per pocs vots, però ella se sent forta i segura per emprendre una nova aventura amb tota la saviesa aconseguida. Ella sola, cosa inaudita en la seva època, emprèn un viatge al Marroc, altra volta a l'exòtic, però més proper. És l'any 1935. Vol descobrir, de forma solidària, com són i com pateixen les dones musulmanes; ficar el nas a tot arreu, tot i trobar-se amb multitud de perills. D'aquí sorgeix el seu segon llibre de viatges: *El Marroc sensual i fanàtic*,¹¹ en el qual es lamenta de la impossibilitat d'accedir a les ànimes femenines tancades als harems.

Ens trobem a l'any 1936. Té 45 anys i comencen altra vegada els naufragis: esclata la Guerra Civil. I mentre ella resta fidel a la causa republicana, el seu home fuig a cercar refugi a la zona franquista. Així comença una separació matrimonial i emotiva que durarà tota la vida. Aurora Bertrana haurà de tornar a navegar sola a empentes i rodolons, conseqüent amb les seves idees, i recobrar la inseguretat vital. Torna a passar gana. Continua sent amiga del seu estimat Lluís Nicolau d'Olwer, llavors polític de la Generalitat exiliat a Suïssa, i li escriu una carta on en una frase podem unir el seu període històric amb el nostre: "Sóc jo la dona forta de fa poc?". I es lamenta que si fossin a la mateixa ciutat, "hauríem sopat junts [...] I hauríem begut a la salut dels homes lliures i a la victòria de la democràcia".¹²

11. Barcelona: Mediterrània, 1936.

12. Correspondència a Nicolau d'Olwer. Citat per Maribel Gómez: *Aurora Bertrana. Encís pel desconegut* (Barcelona: Pòrtic, 2003).

L'any 1938 fuig de la fam i els bombardeigs, i se'n torna a Ginebra, esperant que la família del seu marit la podrà acollir. Però amb les dones Choffat no s'entén – conservadores i franquistes– i decideix sobreviure pel seu compte. Mentrestant, arriba el final de la guerra i la derrota dels republicans. Com un miracle, Bertrana rep d'un oncle seu indiano un xec de mil francs¹³ i decideix gastar-lo amb els seus amics catalans del camp de concentració a Catalunya Nord –atrapats a la platja de Sant Cebrià–. Comparteixen xerrades, penalitats, mantes i queviures. Quan s'acaben els diners, ha de tornar a Ginebra i sobreviure com pot fent alguna classe de castellà, tot connectant amb la bohèmia ginebrina, i escalfant-se en els cafès noctàmbuls. El tema de menjar i passar gana és reiteratiu, obsessiu en les *Memòries*. És el seu fat, el preu per ser lliure. El 1941 mor el seu pare a Barcelona d'un atac de cor, però no pot passar la frontera.

A poc a poc, amb feines precàries, es va refent, sense desentendre's del seu compromís social. Passa la II Guerra Mundial i n'arriba la postguerra, i torna a ser solidària amb les víctimes d'aquesta nova massacre. Visita en missió humanitària el poble d'Etobon, a l'Alta Savoia, on tots els seus homes havien estat afusellats davant de l'església, i només hi restaven les dones endolades, i són aquestes qui treballen la terra. De l'experiència d'aquest genocidi, en va escriure una de les seves novel·les més impressionants: *Entre dos silencis*.¹⁴ El 1946 decideix tornar a veure com fos la seva mare. Viatja altra vegada fins a Catalunya Nord, a Prada de Conflent, on resideix durant dos anys, amb el convenciment clar que aviat podria passar la ratlla. Des d'allà pot anar esporàdicament a Andorra a abraçar Neus Salazar. És una altra etapa plàcida i acompanyada, tot fent-se amiga dels exiliats catalans que hi subsisteixen, entre ells Pompeu Fabra i Pau Casals. Va experimentar una revifalla moral i física, totalment integrada a la cultura catalana de resistència.

Finalment, l'any 1949 pot tornar a la Catalunya controlada pel franquisme, amb 57 anys. En feia dotze que havia hagut de fugir. Aquí s'acaben les seves memòries, la informació que segueix prové de les seves biògrafes –Catalina Bonnín i Maribel Gómez–¹⁵ i també de procedència diversa. S'instal·la a Barcelona, però no acaba de trobar el seu lloc en els cenacles de la cultura clandestina, molt vinculats a la poesia de Carles Riba i J. V. Foix, força conservadors. L'any 1951 mor la seva mare. Continua escrivint i escrivint, la seva obsessió és poder publicar. L'obra més famosa va ser *Vent de grop*¹⁶ de 1967, que va tenir força èxit, sobretot perquè que es va convertir en un film rodat en català, *La llarga agonia dels peixos fora de l'aigua*, tenint com a protagonista Joan Manuel Serrat, i en el qual es relata el conflicte entre un ingenu pescador català i una

13. Era una gran quantitat de diners. Per exemple, Josep Maria de Sagarra va utilitzar un xec de 2.000 francs per viatjar i viure a la Polinèsia, amb la seva dona, durant mig any.

14. Barcelona: Aymà, 1958.

15. Bonnín, *Aurora Bertrana. L'aventura d'una vida*, Girona: Diputació de Girona, 2003. Gómez, *Aurora Bertrana. Encís pel desconegut*, Barcelona: Pòrtic, 2003.

16. Barcelona: Alfaguara, 1967. La pel·lícula es va estrenar el 1969 i va ser dirigida per Francesc Rovira Beleta.

turista anglosaxona “amoral”. Sembla que es produeix progressivament un tomb d’atenció pública cap a l’escriptora. El poeta Salvador Espriu, amb qui manté durant diversos anys una agradable relació epistolar li confessa en una carta: “M’alegro moltíssim dels seus darrers èxits, tan merescuts. Tanmateix ja era hora que li comencessin a fer justícia”.¹⁷

L’any 1968 es va crear a Girona el premi de novel·la Prudenci Bertrana, a causa del centenari del seu naixement. Ella és convidada com a jurat, fins al 1971. També col·labora en d’altres premis de narrativa, com el Joan Crexells i el Víctor Català. Mentrestant, la seva figura tornava a enlluernar les noves generacions, de les quals va rebre un homenatge pels seus 75 anys ficticis. Paral·lelament comença a redactar les seves memòries. Aquest va ser un projecte que la va engrescar i al qual va dedicar gran part del temps durant els últims vuit anys de la seva vida.

Tal com he apuntat, les *Memòries* són una de les obres més importants de la seva trajectòria. És un text amè, divertit, molt vital, en què expressa allò més important: que la seva vida –i la manera d’explicar-la ella mateixa– és una novel·la, una novel·la d’aventures. Els la recomano especialment, sobretot la primera part, que abasta fins al 1935 –i que va rebre el premi de la Crítica Serra d’Or–. La segona part, un segon volum, es va publicar pòstumament. L’any 1974, als 82 anys, a les darreries de l’estiu, moria a l’hospital de Berga, a prop de Vilada, el poble on estiujava.

Vet aquí la seva vida, o més aviat, la imatge en el mirall còncav o convex del que representen unes memòries: la modificació de detalls, la magnificació o l’omissió d’episodis de la seva biografia. Però sí que ens deixa aproximar-nos a la seva gran personalitat. Quan els periodistes li demanaven com era realment, ella contestava: “Em tinc molta simpatia [tenia doncs, un ego ben sòlid, i continuava:] Dedueixo que la gent m’estima o em detesta sense mitges tintes. [...] Estimo els bons llibres, la conversa de l’amic, la música de Mozart. Penso que el món és meravellós, la vida una quiniela amb poquíssims resultats i un o dos encerts.” I també deia unes paraules premonitòries sobre el nostre procés polític judicialitzat: “Estimo la justícia amb majúscules, sense jutges ni jutjats”.¹⁸

El que defineix la seva vida és l’entusiasme, en positiu i en negatiu, i respon al refrany: *Qui no arrisca, no pisca*. La trajectòria d’Aurora Bertrana té un component de seducció, de fascinació, que atrapa els seus lectors: una dona amb un fort caràcter, de tendència activa, de temperament artístic extravertit, de vegades arrauxada. Va ser fidel al seu tarannà, no es va deixar atrapar per res ni per ningú, i va esdevenir, malgrat les cotilles de la seva època, una dona lliure i moderna. La llibertat personal de Bertrana, és una imatge, un reflex de la llibertat que indubtablement demana el nostre poble, és un símbol de la cultura catalana, a la qual va restar indestriablement lligada fins al final.

17. 26 de juliol de 1967. Fons Documental Bertrana (UdG). Citat per Jordi Pla: “El viatge vital d’Aurora Bertrana”, *Revista de Girona*, 1999, núm. 193, març-abril, p. 67.

18. Autopresentació a la solapa de la sobrecoberta de *Vent de Grop*, 1967.